

СЪЮЗИ ЗА ПРОТИВОПОСТАВЯНЕ В РОЛЯТА НА ПРАГМАТИЧНИ ЧАСТИЦИ

В български език, както и в редица други, има лексеми, които биха могли да бъдат определени като прагматични маркери. Те се характеризират по следния начин (според Хьолкер 1991):

- 1) нямат влияние върху истинността/неистинността на съждението,
- 2) не участват в изграждането на пропозиционалното съдържание,
- 3) отнасят се към речевата ситуация, а не към споменатите в изказването действия или състояния,
- 4) имат повече емоционална или експресивна функция отколкото денотативна функция.

В повечето случаи това са лексеми, които имат и друга функция, лексикална или граматична, в езика: *well* в английски е и наречие ('добре'), *ja* в немски е и частица за положителен отговор ('да'), *da* в норвежки е и наречие за време ('тогава'). В българското езиковознание терминът *въвеждащи и вметнати думи* има известна традиция (Пенчев 1966, Тишева 1994), а ние тук ще употребим по-кратките и по-експлицитни термини, свързани с прилагателното *прагматичен*. Българските съчинителни съюзи за противопоставяне от разговорния език *ама* и *ами* също са така двойно натоварени (заедно с някои други: *а, а бе, па, че*, които тук няма да разглеждаме). В своята функция на съюзи те свързват две изречения:

- (1) а. Две думи каза, **ама** на място ги каза (БТР 1995).
б. Не гледай шапката, **ами** главата (БТР 1995).

В своята функция като прагматични маркери обаче те осъществяват свързаност между реплики в диалог и стоят в началото на изречението:

- (2) а. Сл [//ама той мноо лошо беше спр'ал тролейтъ//] (Ал. 2-6)¹
 б. Т [//ами не знам/ (...)] (Ал. 4-4)

Тези частици могат да образуват самостоятелни реплики и да стоят на друго място освен началото на изречение, но нашето внимание тук ще бъде към началната позиция. Тя е много честа в разговорната реч, както се вижда от Табл. 1. В нея за сравнение са дадени данни за два корпуса от вестници, които ясно показват разговорния характер на самите лексеми.

Табл. 1.

Корпус	Словоформи	ами/еми, е: ми, ми		ама, ма, е ма	
		Начално	Вътрешно	Начално	Вътрешно
Алексова	60 000	216	18	152	216
Николова	50 000	163	48	159	140
“Капитал”	680 000	17	6	3	1
“Пари”	1 200 00	0	4	0	0

Според Ленк (1995, 343) прагматичните функции на подобни лексеми рядко са отразени в речниците, а ако са, тогава данните за употребата им са дифузни. РБЕ е поне частично изключение от правилото – както се вижда от Табл. 2, прагматичната употреба на тези думи е представена в някои от значенията.

Табл. 2.

Знач.		Тълкуване
ама	I.3	[...] въвежда възклицателно или съобщително самостоятелно изречение, което съдържа възражение
ами	I.3	[...] когато съдържанието [...] се противопоставя на казаното в предходното изречение
(съюз)	II.2	присъединява обикн. въпросително изречение в реплики или монолог, когато се цели уточняването на нещо казано или мислено, преди
ами	2а	при отричане на нещо
(част.)	2б	при изразяване на съмнение, неувереност

- 2в при несъгласие, отказ или при изтъкване на факти, противоречащи на действителността
- 3 при изразяване на известно въздържание, страх, колебание в отговора
- 4а при подчертаване, наблягане върху някакъв факт или подчертаване на потвърждение, съгласие за нещо
- 4б при изразяване на опасение от нещо

Общо за много от тези тълкувания е, че съдържат елемент 'противопоставяне', а едно от тях (4а) изглежда коренно различно от другите. Тук ще прегледаме някои конкретни примери от корпусите на Алексова и Николова и ще се опитаме да ги анализираме от чисто прагматична гледна точка.

Изглежда, че *ами* може да служи като маркер на комуникативната неадекватност на репликата. Типични са случаите, когато се пита за нещо и се дава отговор, който според отговарящия не представлява отговор от този тип, който би искал питащият (срв. и Иванова 1952):

- (3) а. И [/а какво струвът ени токчета/]
 - Р [/ами принче мен само за метални токчета ми зеха петнайсет лева// другите дет ги слагът не знам колко могат да струвът/] (Ал. 1-7)
 - б. К [/краси харесва ли ти// добре краси догодина ше ти наравъ/]
 - О [/добре де таа/ добре де таа трушийа таа година ами преди йа \кажи кви трушии си правила/]
 - К [/ми: трушии/]
 - М [/ми какви трушии/]
 - О [/ми трушии/] (Ал. 2-3)
 - с. В Тя за яйцата разказвала ли ти е?
 - М [/за йацата/ за весо// да/ а за он'а простак въф колата/]
 - Е (сmee се)
 - В Кой простак?
 - М [/ами ей се т'а ш_ти каже/ ма той/ той пък беше толкова/ ма т'а/] (Ал. 4-1)
 - д. А [/колко весници и списанийа издаваш вече твърдо/]
 - М [/ами колко/ не могат да смогнъ/ ништо не издаам/]

Т [//излизе само ено весниче//]

М [//весниче/ и първийъ брой на списанието оште не могъ а
го пуснъ:/ изопшто се обърквът нештата/] (Ал. 4-4)

е. (Телефонен разговор:) Бяхме в събота и в неделя на чип-
ровци. Тъхъ. **Ами** за колко, за малко (Николова R18)

ф. М [(...)// те имът идин идинствен оперен театър ф мон-
реал...Н... и мисл'ът да го закривът//]

В Защо?

М [//**ами** те там распрааха преди н'акъде четри години ко-
гат б'ахми ф торонто/ симс-е и дивета година/]

В Ама кой там разправя (...)(Ал. 1-7)

В други случаи тази частица функционира като индикатор на това, че дискурсът преминава на друга тема, че следващото изречение не е тематично свързано с предходното и не трябва да се тълкува и разбира в неговия контекст. (Друг подобен маркер в български е изразът *както и да е*, който сочи края на парентетично вмъкнат материал и завръщане към предишната тема.)

(4) а. А [//мен ми се беше издул целийъ венец// викам на майка ми/ бе майко бе погледни бе не тъ/ т'а кво ништо не виждам ас (жжжжжж)(маха пренебрежително с ръка) а то целийъ венец ми се издул// просто сичко тва тука и то не може нали да напраиш разлика тука така примерно какво (жжжжжж) (движи показалец по долната челюст от ухото към върха на брадичката)//]

В Да.

М [//целийъ беше така општо/]

А [//целийъ беше така//]

М [//ас ти казвам че целийъ ти е општо подут// ама не не се/ заштото пък тука нали на мене пак ми беше станало: ено/]

А [//да де то ако е/]

М [//додето избие: направо лут ставаш/ нали// но като се получи връхчето може и да го спукаш/]

А [//а_съм си пукала/]

М [//дет се вика/]

А [//**ами** ас един ден/ леле: как (мммммм)(бърчи цялото си

- лице, за да изрази болката, която е испитала) отивам на испит// и нали ставам въф три// майка ми ме вика/ фсичко ми е схванато/ не могъ да мръдна/ н'акво ацко главоболие// при което/ ама страшно// а фсичко ми се е схванало/] (Ал. 2-9)
- b. Л [/е виш ше ви се случи/ аз заштото досега б'ах така де// като отидеш потчинените обикновено ги подгониш зашто-то не съ свършили тва зашто не онова// и го приемът че ги газиш/ че ги тъпчиш// и затва се казва на газеш// на контрол отиваш... та такива ми ти работи// **ами** виш кво сеа трийсе и седем години и половина все пак пот пагон на офицер/ тва претполага че доста/ така във животъ съм вид'ал и съм испятал и съм испа'тил по много въпроси и проблеми// и затва сега просто ми се ште да намер'ъ работа който ето така само да да не си бъда въф къшти// и да могъ да се реализирам все оште/ штото на педесе и осем години не се см'атам оште за стар// на възрас така като ...човек/] (Ал. 2-1)

Интересен паралел е, че сходни употреби на маркера *but* са отбелязани в английската детска реч (Питърсън 1986:586):

- (5) We went to my GrandmaXs. That was the time when I woke up in the middle of the night. **But** my Grandma had a hornets' nest right up on top of the door. (A narrative about the hornets followed.)
Отидохме при баба. По това време се събудих посред нощ. Ами баба ми имаше гнездо на стършели точно над вратата. (Следва разказ за стършелите.)

Трети тип са изречения, в които говорещият съобщава нещо, което според него вече е познато на слушащия:

- (6) a. М [/а зашто не го нар'аза ти//]
 Х [/е_ми не ми го дадохте да го нарежъ/] (Ал. 4-1)
- b. В Дай сега още малко на Петьо да ми разкаже!
 П [/ми ас нали разказах/] (Ал. d-bp)
- c. А [/той така като ме хвана така отдолу ме хвана/ и оттука така ...Д...(подпира с длан долната челюст на болното място и силно натиска, придържайки главата с другата ръка) и е така// и като ми(ФС) ама е така ми помпа тука на на тва така нали и то така като на тласъци/ ас шт'ах да се задушъ

от гной// е така както ме беше хванал ас само дето не му(ФС)
не се испл'ух върху мене си//
В Той ти натиска сигурно на гнойта!
М [/ми той натиска гнойта да излезе/] (Ал. 2-9d)

Ще се опитаме да сведем тези примери под един общ знаменател с помощта на принципа за релевантност в комуникацията, както той се предлага от Спербер & Уилсон 1986, Уилсон & Спербер 1988. Според този принцип колкото повече опознавателен ефект има един речев акт, толкова по-голяма е неговата релевантност, и колкото повече усилилия са необходими за обработването на информацията от един речев акт, толкова по-малка е неговата релевантност. Обработването от страна на слушащия става не само въз основа на семантичните и граматични елементи в изказването, но и с помощта на представата, която слушащият има за света. Нека се спрем върху следния диалог, взет от Блейкмор (1992):

- (7) А: Гладен ли си?
Б: Току-що обядвах при Ана.

При обработването на информацията в отговора, който е даден в (7) обаче лицето А трябва да знае дали Ана е прочута със своите разкошни обеда, или пък е известна, че сервира мизерни количества храна. Следователно степента на релевантност на отговора на въпроса на лицето А е по-малка, отколкото би била, ако отговорът беше просто "да" или "не". В основата на този принцип лежи още презумпцията, че всяко изказване се прави с цел да бъде релевантно, и се тълкува от слушателя въз основата на тази презумпция, вж. следния пример от Блейкмор 1988:

- (8) А: Том много богат ли е?
Б: Всички адвокати са много богати.

Тълкувайки отговора на лицето Б, А трябва да предполага, че той е направен с цел да бъде релевантен. С цената на повече усилия при обработването на информацията той придобива и по-голямо обогатяване на своята представа за света; той не само разбира, че Том е много богат, а също, че той е адвокат.

Представата на слушателя за света се променя и разширява постоянно с протичането на дискурса, поемайки целия предходен контекст. Срв. този пример от Юкер 1993:

(9) Пътят беше заледен. Тя се подхлъзна.

Въз основа на първото изречение в (9) обстоятелството, описано във второто, се схваща като следствие от обстоятелството, описано в първото.

Смятаме, че в примерите с *ами*, дадени тук, частицата служи като индикатор, че източникът на релевантостта на изказването не трябва да се търси в непосредствено предхождащия контекст. Този, който пита нещо, очаква отговорът да бъде релевантен. Когато събеседникът вместо да дава отговор, започва да се извинява или да обяснява защо не може да даде отговор по очаквания начин, той употребява *ами* като индикатор на това, че неговото изказване намира своята релевантност не в предходния контекст, като отговор на въпроса, а в малко по-друг контекст.

Подобен анализ е направен от Юкер 1993 за една от функциите на английския дискурсен маркер (в неговата терминология) *well*:

(10) Zelda: Are you from Philadelphia?

Sally: Well I grew up uh out in the suburbs. And then I lived for about seven years in upstate New York. And then I came back here t' go to college.

Зелда: *От Филадельфия ли сте?*

Сели: *Ами пораснах т-т в предградията. И след това живях около седем години в северната част на щата Ню Йорк. И след това се върнах тука да следвам гимназия (Юкер е взел примера от Шифрин 1987:106.)*

Както вече казахме, принципът за релевантостта налага интерпретирането на едно изказване да става въз основа на цялата представа на слушателя за света, включително предходния езиков контекст, и както видяхме от (9), най-близкият контекст е най-актуален. Това обаче не е желателно при ситуацията, когато говорещият иска да смени темата или да започне разказ за нов епизод, да развие нова мисъл, както в примерите в (4).

Съобщаването на вече известен факт обикновено не е релевантно, или, както е формулирано от Блейкмор (1988:185): “представата на слушателя за света не се обогатява непременно с добавянето на информация, която вече е налице”. Смятаме, че в примерите в (б) *ами* се употребява като индикатор, че въпреки изказването да съдържа вече известен факт, то е необходимо и релевантно да се припомни в дадения момент.

Докато при прагматичната частица *ами* синтактичното значение ‘противопоставяне’, характерно за съюза *ами*, в малка степен се запазва, обратното важи за *ама*. Много чести са примерите, в които *ама* въвежда изказване, което контрастира с предходното по някакъв начин:

- (11) а. И [(...) // и ношtesка нали ти казвам/ два часа:/ ф три като се събуди и дадох вода/ зашото беше йала във ф ъ дванайсе и половина ли ф един ли колко там се събуди последният път йа нахраних// и ф три часъ испи ми: ено шише вода и все едно ништо не съм й дала//]
 Р [//шете/ шете// шете://]
 В Да.
 И [//ама държи се кат гладна ...Ф... (ФПС, с което имитира мрънкането на бебето – ъе:)(мммммм)(мръщи се и върти глава като бебето, което търси да йаде) и отвар’а устата и се върти/ иска нешто да налапа/(...)] (Ал. 1-5)
- б. Б [//тея купишта ше се махнът от тука/ тука бе/ ти разбери бе//]
 Р [//ама нека грейне слънце//]
 Б [//нема да чекам ас да грее слънце//] (Ал. 2-2)
- с. В Е, не, не не, няма тогава въобще да го пием!
 Е [//ма той затова е купен//] (Ал. 4-6)
- д. Тя вече шестия месец бременна, тя е бръснарка. Ама няма да се жени за нея. (Ник. R25)

За тълкуване на ролята на *ама* тук заемаме обяснението, дадено от Блейкмор (1989) за английския съюз *but*: изказването се прави с цел да се отричат някои от импликациите, направени въз основа на предходния контекст, и *ама* е индикатор, че репликата има релевантност като отрицателен отговор. В (11b) например втората реплика без

ама би могла да се тълкува като опитивно изречение без връзка с предходната реплика – с ама тя получава качеството на отказ.

Резултат от тази употреба е тенденцията ама да се съчетава с частицата за отрицателен отговор не по-често отколкото с частицата за положителен отговор да. За частицата ами е обратно, вж. Табл. 3.

Табл. 3.

	(а)ма не	(а)ма да	(а/е)ми не	(а/е)ми да
Алексова	12	1	2	19
Николова	6	1	0	20

Много е интересна употребата на ама при въпроси. Както казахме по-рано, в течение на дискурса събеседниците разширяват своите познания за света. Говорещият прави своите изказвания на фона на придобитите от предишния контекст познания, а слушащият на свой ред има правото да предполага, че е именно така. Но има случаи, когато говорещият, вместо да продължи развитието на дискурса, иска да се върне назад на вече спомената тема за уточняване или допълнение. Нашата теза е, че говорещият употребява ама като сигнал, че релевантността на въпроса не трябва да се търси в непосредствено предходния контекст:

- (12) а. А [//не пипай химикалът/ тва ми е л'убимийт химикал/ фсички го пипът/ не тр'абва да го пипът//]
 И [//защо//]
 А [//заштото не тр'абва//]
 И [//ама зашто не тр'ава//]
 А [//штото като пипати и от много пипани ши съ развали// виш кѳф химикал имам//] (Ал. 1-2)
- б. Х [//а този котлон зашто работи//]
 Е [//штото чакам мими да нарежи лукът// (шум)]
 Х [//ма кво ше го правиш тойа лук//]
 Е [//ф манвата ши го слагам//] (Ал. 4-1)
- с. Какво прави? Пица. Какво значи това? Ами хубава манд-

жа е да ти кажа. **Ама** какво представлява? Пита, отгоре...
Върху тесто нарежда гъби, шунка, кашкавал... и го пече.
А-а, Ясно. (Ник. R10)

- d. Единия го издърпахме, дърпах аз единия, почнах другия.
Единия германец, те изглежда, че бяха баща и син. **Ама** чужденци? Чужденци, да. От Дедере. (Ник. R12)

Характерно за корпуса на Алексова е, че самата водеща често употребява въпроси, въведени с *ама*, което може би се мотивира от желанието ѝ за колкото се може по-обширно обсъждане на всяка отделна тема. Репликите на водещата не са взети под внимание в нашето изследване, а типичен пример има в (3f). Отбелязваме също, че подобна функция на "отвличане" от линията на разговора се приписва на френското *mais* 'но' от Марконо (1988:363):

- (13) *mais oui mais pourquoi ils parlent pas français*
ами да ама защо не говорят френски

Нашето заключение е, че поне в някои от своите употреби частиците *ами* и *ама* служат като индикатори на особена релевантност на изказването: при някои употреби на *ама* – че то е валидно като частично отрицание на предходния контекст; при други употреби на *ами* и *ами* – че ключът към разрешаването на релевантността на изказването трябва да се търси не в непосредствено предходния контекст, а другаде. Все още предстои да се изследват много особености на тези и други прагматични частици в българската разговорна реч.

МАТЕРИАЛИ

БТР 1995: *Български тълковен речник*. Четвърто издание. София 1995.

РБЕ: *Речник на българския език*. София 1977–.

Корпусът на Алексова: Корпус от разговорен български език, събран от Красимира Алексова: <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/mat/Aleksova/>

Корпусът на Николова: Корпус от разговорен български език, събран от Цветанка Николова: <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/mat/Nikolova/>

ЛИТЕРАТУРА

Блейкмор 1988: **Diane Blakemore**. "So' as a Constraint on Relevance". // Кемпсън 1988, 183–204.

Блейкмор 1989: **Diane Blakemore**. Denial and Contrast: A Relevance Theoretic Analysis of *but*. // *Linguistics and Philosophy* 12, 15–37.

Блейкмор 1992: **Diane Blakemore**. *Understanding Utterances. An Introduction to Pragmatics*. Oxford.

Иванова 1952: **Д. Иванова**. За употребата на съюза *ами* в книжовната реч. // *Български език* II:1–2, 119–121.

Кемпсън 1988: **Ruth M. Kempson** (ed.) *Mental Representations. The Interface between Language and Reality*. Cambridge.

Ленк 1995: **Uta Lenk**. Discourse Markers and Conversational Coherence. // Wärvik, B., S-K. Tanskanen & R. Hiltunen (eds.) *Organization in Discourse. Proceedings from the Turku Conference* (=Anglicana Turkuensia 14), 341–352.

Марконо 1988: **Jean-Marie Marconot**. Un marqueur conversationnel: *mais*. // *Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes* V, 362P372. Tübingen.

Пенчев 1966: **Йордан Пенчев**. Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език. София.

Спербер & Уилсън 1986: **D. Sperber & D. Wilson**. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford.

Тишева 1994: **Й. Тишева**. Наблюдения върху някои разговорни въвеждащи конструкции. // Русин Русинов и др. (ред.). *Проблеми на българската разговорна реч*. Книга 2. Велико Търново; стр. 108–119.

Уилсън & Спербер 1988: **Deirdre Wilson, Dan Sperber**. Representation and relevance. // Кемпсън 1988, 133–153.

Хьолкер 1991: **Klaus Hölker**. Französisch: Partikelforschung. *Lexikon der Romanistischen Linguistik* V 1, 77–88. Tübingen.

Шифрин 1987: **Deborah Schiffrin**. *Discourse Markers* (= Studies in Interactional Sociolinguistics 5). Cambridge.

Юкер 1993: **Andreas H. Jucker**. The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. // *Journal of Pragmatics* 19, 435–452.